National Journal of Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177
NJHSR 2026; 1(65): 237-239
© 2026 NJHSR
www.sanskritarticle.com

लक्ष्मीश्री बेहेरा
शोधछात्रा,साहित्यविभागः
राष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः,
तिरुपतिः

Correspondence:
लक्ष्मीश्री बेहेरा
शोधछात्रा,साहित्यविभागः
राष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः,
तिरुपतिः

गुल्मिनी गीतिकाव्ये प्रकृतिचित्रणम् -एकम् अध्ययनम्

लक्ष्मीश्री बेहेरा

प्रस्थावना -

संस्कृतसाहित्ये प्रकृतिः मानवजीवनस्य अविभाज्यं तत्त्वम् अस्ति। आदिकविभ्यः आरभ्य अद्यतनकविपर्यन्तं प्रकृतिवर्णनं काव्येषु प्रमुखतया दृश्यते। विशेषतया गीतिकाव्येषु कवयः स्वानुभूतिं,भावावेगं च प्रकृत्याः माध्यमेन अभिव्यञ्जयन्ति । "गुल्मिनी" गीतिकाव्यम् अपि एतादृशमेव काव्यम् अस्ति ,यत्र प्रकृतिचित्रणं रसात्मकतया,सौन्दर्यपूर्णतया च निरुपितम् अस्ति।

गुल्मिनीकाव्यस्य संक्षीप्त परिचयः -

गीतरचनेयं गुल्मिनीति कृतनामधेया । अमरकोषस्य रामाश्रमीटीकायामस्य शब्दस्य व्युत्पत्तिर्विहिता यथा 'गुल्मः प्रतानोऽस्त्यस्याः। शाखापत्रसञ्चयः प्रतानः'। वहु शाखा-पत्र-पुष्प-खचिता लतिकैव गुल्मिनी। गुल्मिनीयं विविधरस-भावभरितानां, विषयबाहुल्य-संवलितानां गीतानां गुल्मैः प्रतानैर्भरिता।' आचार्यहरिदत्तशर्मणः विरचितं गीतिकाव्यं भवति गुल्मिनी ।

गुल्मिनी-गीतिकाव्ये प्रकृतिः केवलं दृश्यवर्णनस्य विषयः न, अपितु सा कविहृदयस्य भावानां प्रतिबिम्बरुपेण प्रस्तुताऽस्ति। अत्र वनशोभा, पुष्पसौरभम्,विहगगानम्,निर्झरनिनादः,ऋतुवैचित्र्यम् इत्यादीनि अत्यन्तं रमणीयता चित्रितानि। कविः केवलं प्रकृतेः वर्णनं न करोति अपि च, प्रकृतिं दृष्ट्वा मानवीयभावैः संयुक्तां दर्शयति । यथा-वसन्तस्य आगमने हर्षोल्लासः, शरदि चन्द्रिकायाः शान्तभावः, वर्षासु मेघानां गर्जनं विरहव्यथाया उदीपनम्। गीतिकाव्यस्य प्रमुखं वैशिष्ट्यं ऋतूनां सजीववर्णनम् अस्ति ।

कविपरिचयः -

कविपुंस्कोकिलं मत्तं, हरित्तदं न कः स्मरेत् ।
यस्य कूजितमात्रेण, काव्योद्यानं विजृम्भतम् ।। (वाणीविलासिताम्)

आचार्यहरिदत्तशर्मा संस्कृत कविः अस्ति। तस्य जन्म उत्तरप्रदेशस्य हाथरसः इति ग्रामे २३.०९.१९४८ दिनाङ्के अभवत्। यः २०१८ तमे वर्षे राष्ट्रपतिसम्मानप्रमाणपत्रं, २००७ तमे वर्षे लसल्लटिकायाः काव्यस्य कृते साहित्य, अकादमीपुरस्कारं च प्राप्तवान्। उत्तरप्रदेशसंस्कृतसंस्थानम् "महर्षिव्यासपुरुष्कार" इति पुरस्कारेण पुरस्कृतः ।

आचार्य हरिदत्तशर्मणः वहवः काव्यानि लिखितवान्। तेषु-निवन्ध-निकुञ्जम्, गीतकन्दलिका, त्रिपथगा, उत्कलिका बालगीताली, आक्रन्दनम्। आधुनिक संस्कृत लघुकाव्य, लसल्लतिका, गुल्मिनी इत्यादयः।

विषयः-

गुल्मिनी-काव्ये विशेषतया वसन्तऋतुः अत्यन्तं मनोहरतया वर्णितः। तत्र कविः वसन्तऋतुः वर्णनं प्रसङ्गे पद्यं लिखति -**'मधुमासकथा'**

अरुणैररुणैर्नवलैः कुसुमै-
र्भरिताः परितः शाल्मलिमालाः !
स्फुटिता मञ्जरी रसालतरौ
मधुपानरतास्तित्तिलिबालाः !!

नवसर्षप-पीतसुमावरणै-
र्लसिता ललिता वितता धरणी।
पक्वैर्गोधूम-चणक-सुफलैः
फलिताऽलङ्कारधरा रमणी।।
सर्वं मधुमासि नवं नव्यं
जीर्णा पतिता च पर्णमाला
अरुणै …………

गुल्मिनी /२३

हे जलधर ! वर्ष नाधुना भुवि
ह्यपसारय घटासमूहं स्वम्।
इति चिन्तासक्तमनाः कृषकः
प्रार्थयते जलद प्रसीद त्वम् ।।
खरतरनिदाघकाले जलदं
जीवनदं प्रार्थयते लोकः।
नववर्षणहेतोर्नवमेघं
याचते जलं सन्तप्तौकः ।।

गुल्मिनी/२४

अर्थात्,

कवेः अत्र मधुमासकथा इति पद्ये वसन्तऋतोः अद्भुत वर्णनं दृश्येते। मधुमासकथा कवितायां वसन्तऋतोः सौन्दर्यं, नवपल्लव-पुष्पाणां विकासः, कृषकस्य वर्षाकामना च वर्ण्यते। पुष्पितवृक्षाः, लता, नवपल्लवाः फलेन भरिता वनराजिः च वातावरणं शोभयन्ति। किन्तु कविः केवलं प्रकृतेः शोभाम् एव न पश्यति, अपि तु तस्मिन्नेव नश्वरता,परिवर्तनं,जीवनचक्रं च सूचयति ।

जीवनस्य नित्यं परिवर्तनशीलता,बाल्यं-यौवनं-वार्धक्यं-मरणम् इत्यादीनि भावाः काव्ये सजीवतया प्रस्तुताः। जलस्य आवश्यकत्वं, कृषेः सफलत्वाय वर्षणस्य अनिवार्यता च कविना स्पष्टरुपेण प्रतिपादिता। वर्षाऽभावेन उत्पन्नं शोषणं, क्लेशः, शुष्कता च दर्शयन्,कविः जलदं प्रति प्रार्थनां करोति। अन्ते यान्त्रिकी-करणेन,कृत्रिमजीवनेन प्रकृतेः माधुर्यं लुप्तं जातमिति कविना शोकपूर्वकं निवेदितम् ।

पुनश्च

'शरदि रङ्गखेला' इति पद्ये कविः लिखति –

अहो ! होलिका खेला शरत्काले विचित्रा केयम् !
विविधरसरङ्गभारैर्भृता रम्या प्रकृतिरामा हम् !!

अहो ! जरसीप्रदेशे दूरदेशे प्रकृतिकृतलीला।
शरन्नवयौवना नृत्यति मृदुस्मितव्यञ्जनाशीला ।।

निसर्गस्याङ्गणे नव्योत्सवः सम्पाद्यते किमयम्
अहो…………..

गुल्मिनी

अनल्पं ह्यल्पकालेनैव शीते यास्यति क्षीणम्
अहो……………………..

वसन्तो नायको मन्ये सकलसौन्दर्यसारं स्वम्।
उपाहरति स्वप्रेयस्यै तया संस्थाप्य निजसख्यम्।।

वनश्रीर्वासकैः सज्जा प्रतीक्षत इव प्रियं मदनम्।
द्रुतं पटवासचूर्णैर्लेपितं रम्यं प्रियावदनम्।।

४४ / गुल्मिनी

प्रकृति-प्राङ्गणमिदानीं जातमिव प्रेम्णः सुप्रतिबिम्बम्
अहो……………………

प्रचुरपटवास-पोटलिका इवोत्क्षिप्ता वने कैः कैः।
कनकजलयन्त्रधाराभिर्द्रुमा आर्दीकृतास्तैस्तैः ।।
विदेशे द्रुमलता-गुल्मेषु रञ्जनपर्व संवृत्तम्
अहो……………………

गुल्मिनी /४५

अर्थात्,

कविः अत्र शरदि रङ्गखेला इति पद्ये शरदृतुः आगमनं वर्णयति। अत्र ऋतुराजः इव दृश्यते शरदृतुः। विविध वर्णयुक्तानि पत्राणि, पुष्पाणि, वृक्षाः च शोभायमानाः सन्ति। प्रकृतेः सौन्दर्यमिदानीं चरमे रुपेण दृश्यते। दूरदेशे अपि शरत्कालः स्वीयं रुपं प्रकाशितवान् अस्ति।

वनेषु पत्राणां हरितता क्षीणा जाता । तानि पत्राणि रक्तवर्णात् पीतवर्णानि च जातानि। प्रकृतेः एवं परिवर्तनं कविः तस्य वर्णविलासं चित्ररुपेण काव्ये चित्रयन्ति। सर्वं जगत् एकं शरत्कालोत्सवमिव प्रतीतिं जनयति। प्रकृतिः स्वाभाविकशोभायाः इदं चित्रं इव रचयति। ऋतुः न केवलं बाह्यशोभाम् , अपि अन्तः करणे अपि माधुर्यं वितनुते। जनाः नववस्त्रधारणं कुर्वन्ति, प्रियजनानां प्रतिक्षा अपि दृश्यते। राज्याः गीरेः रहस्यमं, काननशोभा, पल्लवितलता, गुल्मेषु रङ्गः एतत्सर्वं शरदृतोः ऐश्वर्यम् कविः वर्णितम् ।

पुनश्च,

'आबूपर्वतश्रृङ्खला' इति पद्ये कविः लखति –

प्रस्फुटिताः पाषाणशिलाभ्यो वृक्षाणां सङ्घाताः।

शाखाबाहुभिरालिङ्ङ्गन्ति हि शैलं दोलितवाताः ।।
द्रुममूल-प्रस्तरयोः सङ्ग पश्यति पर्वतशृङ्खला
चल……………………

सलिलाशयाः सुभरिताः सरितः पार्वतजलप्रपाताः।
प्रावृषि प्रवहन्त्यतिवेगेन हि वान्ति तीव्रगा वाताः ।।

वर्षति घने भवति हरिताभा ह्याबूपवशृङ्खला

विश्वे................. गुल्मिनी/३६

अर्थात् ,

अत्रापि कविः प्रकृतेः अति सुन्दरं वर्णनं दृश्यते। आबूपर्वतश्रुङ्खला इति पद्ये कविना विरचितः अयं काव्यं आबूपर्वतप्रदेशस्य प्राकृतिकसौन्दर्यं, वनस्पतिसंपदः, नदीनां प्रवाहः, प्रपाताः,तत्रस्थितं वनजीवनं, शान्तिपूर्णं वातावरणं च वर्णयति ।

गीरिमालायाः सौन्दर्यं, नदीनां गतिः, वर्षाकाले हरितता, शीतलतां वहन्ति वाताः च वर्ण्यन्ते । तत्र शान्तवनानि ज्ञानप्रदं वातावरणं च द्रष्टव्यं भवति ।

पाठे अन्ते कविः सत्चरित्रं, सात्त्विकतां, अध्यात्मिकशिक्षा च गीरिश्रेण्याः महत्वं दृश्यते ।

उपसंहारः –

समग्रतया अवलोक्यते चेत् गुल्मिनी-गीतिकाव्ये प्रकृतिचित्रणं अत्यन्तं सजीवम्, भावपूर्णम्, रससमन्वितं च अस्ति। कविः प्रकृतिम् आत्मानुभवस्य दर्पणरूपेण उपस्थाप्य गीतिकाव्यस्य माधुर्यं संवर्धितवान्।

अस्य काव्यस्य प्रकृतिवर्णनं न केवलं दृश्यरमणीयता ददाति, अपितु मानवहृदयस्य सूक्ष्मभावान् अपि प्रकाशयति। अतः गुल्मिनी-गीतिकाव्ये प्रकृतिचित्रणम् संस्कृतगीतिकाव्यपरम्परायाः एकं सुन्दरं उदाहरणम् इति निष्कर्षः स्वीक्रियते ।

उपयुक्तग्रन्थसूचीः –

- अमृतायनम्-राका प्रकाशनम्, प्रयागराज,२०२३
- गुल्मिनी (सुरगवी-गीति-गजल-मालिका) - राका प्रकाशनम्, प्रयागराज,२०२३